

10. Фламмаріон К. Общедоступная астрономія / пер. с фр. В. Черкасовъ. С.-Петербургъ, 1889. 238 с.
11. Фламмаріонъ К. Популярныя лекціи по астрономіи. Санкт-Петербургъ, 1905. 136 с.
12. Фламмаріонъ К. При свѣтъ звѣздъ / пер. с фр. Е. А. Предтеченскаго. Санкт-Петербургъ, 1896. 368 с.
13. Фламмаріон К. Разказы о небѣ / пер. съ фр. Е. Предтеченскій. Санкт-Петербургъ, 1893. 132 с.
14. Фламмаріонъ. Энциклопедический словарь. Т. XXXVI: Финляндія-Франконія. С.-Петербургъ : Типографія Акц. Общ. Брокгаузъ-Ефронъ, 1902. С. 107.

УДК 37.014.52:281.9 (470) (477.5) „311”

Петренко І.

БІБЛІОТЕКИ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ ПОЛТАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В останні роки характерним є звернення до християнських моральних цінностей як найбільш стійких, універсальних, непідвладних кон'юнктурі. Їх включення у сучасну освітню систему є реальною альтернативою бездуховності та засобом подолання моральної кризи суспільства. З огляду на це, важливого значення набуває вивчення діяльності церковнопарафіяльних шкіл (далі – ЦПШ) в українських землях, які зробили вагомий внесок у ліквідацію неписьменності народу, в піднесенні його духовності. ЦПШ набули поширення у багатьох українських губерніях, але найбільше – у правобережних, де кількість земських шкіл була невеликою. Однак і в лівобережних губерніях їх відсоток був значним порівняно зі школами інших типів.

Метою даної статті є на основі комплексного аналізу джерел та наукових досліджень проаналізувати створення, діяльність, матеріальне забезпечення та роль приватної ініціативи у забезпеченні бібліотек при ЦПШ Полтавської єпархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Церковнопарафіяльні школи – початкові школи при парафіях у Російській імперії. У 1884 і 1891 рр. їх відкриття регламентува-

лося спеціальними правилами. Підпорядковувалися парафіяльним училищним радам, місцевим органам училищної ради Синоду. Поділялися на однокласні (2-3 роки навчання) і двокласні (4-5 років).

Церковні школи призначалися для дітей православного віросповідання різних соціальних верств населення. Соціальне походження учнів ЦПШ було майже однорідним: діти незаможних верств населення, селян, бідняків, міщан, для яких навчальні заклади інших типів були майже недоступні. Шкільний вік у ЦПШ вважався з восьми років, але, як правило, діти починали вчитися у дев'ять і більше років. ЦПШ були поширені в основному в сільській місцевості, у віддалених хуторах, далеко від проїжджих доріг; там, де багатій школі інших відомств було важко існувати через бідність населення.

Питання про матеріальне забезпечення ЦПШ протягом 1884–1917 років було одним із найважливіших у їх діяльності. Адже задовільний фінансовий стан школи був запорукою забезпечення її пристосованим до навчання приміщенням, необхідною літературою та кваліфікованим педагогічним персоналом. А наявність цих складових гарантувало ефективність навчання та виховання у школі.

Указ про створення бібліотек при ЦПШ було опубліковано 1829 року. Згідно з указом від 29 жовтня 1836 року «книги разрешалось покупать на кошельковые церковные деньги». В 1894 році Училищна Рада при Святійшому Синоді розіслала зі свого книжного складу комплекти книг для 3 тисяч парафій, поклавши тим самим початок утворенню в них бібліотек. Через два роки було висломо комплекти ще для 3 тисяч бібліотек.

В 1896 році в пам'ять на честь коронування царя єпархіальні органи влади прийняли постанову про відкриття в своїх благочинних округах бібліотек духовної літератури. Так почався процес формування понад 900 бібліотек при церковнопарафіяльних школах Російської імперії.

Бібліотеки ЦПШ були трьох видів: народні – для вчителів і всього дорослого населення; учнівські – для позакласного читання і навчальні, фонди яких формувалися з підручників. Розміщувалися бібліотеки при храмах (церквах), ЦПШ, іноді при монастирях. Кошти на їх утримання виділяли храми, приватні особи, інколи земства. З 1896 року держава почала виділяти на їх утримання матеріальну допомогу.

З 1890 року було припинено безкоштовну розсилку підручників від міністерства народної освіти по єпархіям у ЦПШ через значне збільшення місцевих джерел на утримання цих навчальних закладів. Училищна рада при Святійшому Синоді почала видавати власні підручники для продажу по здешевленій ціні (на 35-50% нижче) [12, арк. 4].

В фондах бібліотек духовного відомства переважно були книги першого випуску «Приходской библиотеки» В. Шемякина, журнал «Русский паломник» за 1888-1894 роки, твори Іоанна Златоуста, Євангеліє, різноманітні релігійні листки. Також була науково-популярна, художня література, яка становила приблизно п'яту частину бібліотечного фонду. Надходили в бібліотеки ЦПШ і періодичні видання. Іноді невдоволення духовної влади викликали вчинки священиків, які, користуючись тим, що бібліотеки ніхто не перевіряє, виписували не релігійні видання, а світські газети і пригодницькі романи.

Релігійні книги в бібліотеках при ЦПШ видавалися читачам відповідно до хронології свят. Читалися книги не лише школярами, але й батьками. Нерідко діти читали бібліотечні книги вголос для дорослого населення. В бібліотеку зверталися не тільки за книгами, часто приходили просто поспілкуватися зі священиком. До бібліотечної роботи залучалися навіть учні.

Нерідко земства надсилали книги до ЦПШ. Відомо, що до бібліотеки Великокобелячківської ЦПШ Полтавської єпархії лише з вересня 1877 року повітове земство надіслало 70 екземплярів різних підручників, і їх кількість постійно поповнювалася [11, с. 421].

При багатьох ЦПШ Полтавської єпархії діяли народні бібліотеки-читальні для вчителів і учнів та відділи єпархіального книжного складу. Там знаходилися підручники та навчальні посібники, а також книги релігійно-морального змісту, видані Синодом. Причому, шкільні бібліотеки при ЦПШ були кращими, вони забезпечувалися книгами майже на 85 %, а світські на 51 % [6, с. 109]. Підручниками користувалися лише тими, які були затверджені Училищною Радою при Святійшому Синоді.

Училищна рада при Святійшому Синоді в середньому виділяла по 200 руб. на повіт на придбання підручників. Повітові відділи, зібравши заявки на книги від завідувача школи, складали загальний список і подавали в Полтавську єпархіальну училищну раду. Там,

зробивши загальну вимогу на книги по єпархії, подавали її до Училищної ради при Святійшому Синоді. Протягом 1895-1896 навчального року Училищна рада надіслала для безкоштовного розповсюдження у церковні школи Полтавської єпархії 1000 примірників першого випуску «Приходской библиотеки» [10, с. 53].

Багато повітових відділів виписувало книги для ЦПШ на місцеві кошти. Зокрема, протягом 1897-1898 навчального року Гадяцький відділ витратив на підручники 134 руб. 6 коп., Золотоніський і Кобеляцький по 200 руб., Костянтиноградський – 500 руб., Переяславський – 134 руб. 15 коп., Прилуцький – 534 руб., Роменський – 200 руб. і Хорольський – 300 руб. [9, с. 712]. Для безкоштовного постачання підручників ЦПШ майже при всіх відділах Полтавської єпархіальної училищної ради існували книжкові склади.

У 1894 році у бібліотеці чоловічої ЦПШ при Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі налічувалося 280 примірників книг – підручників і посібників для позакласного читання, 50 історичних картин, карта Палестини, таблиці шкільних молитов, символи віри тощо [5, с. 935]. Така кількість книг і наочних приладь могла бути лише у великих ЦПШ.

Опрацьовані документи дають підстави зробити висновок, що бібліотеки ЦПШ Полтавської єпархії були, переважно, невеликими із доволі бідними фондами. Зокрема, у бібліотеці Великокобелячківської ЦПШ Кобеляцького повіту Полтавської єпархії значилося лише 66 книг, серед яких: 40 – релігійно-просвітницької та історичної тематики, 20 підручників і 6 посібників для вчителя. Крім цього, з 1896 року на церковні кошти регулярно передплатувався журнал «Церковно-приходская школа» [1, с. 36].

У 1899 році Полтавська єпархія замовила в Санкт-Петербурзі 60 примірників Азбуки, 525 – Євангеліє слов'янською мовою, 1464 – коротких молитвословів, 584 – псалтирів, 10 – правил і програм ЦПШ [2, арк. 27]. Як свідчить замовлення, найбільшим попитом користувалися короткі молитвослови. Їх можна було використовувати не лише під час занять учнів, а й дарувати на церковні свята, на випускних іспитах, а також заохочувати такими подарунками школярів до навчання тощо.

У 1902 році часопис «Церковно-приходская школа» виписувало лише 4 школи ЦПШ Полтавської єпархії: Пушкарівська, Решетилівська, Покровська, Мачухівська, Лукошинська [3, арк. 30]. Якщо

врахувати, що ЦПШ у Полтавській єпархії діяло 38, то це було мізерна кількість навчальних закладів, які виписували спеціальний часопис.

У 1902 році повітові відділи Єпархіальної училищної ради написали з книжкового складу при Святійшому Синоді навчальної літератури на суму 11 660 руб. і 99 коп. [4, арк. 13].

Станом на 1902 рік у Полтавському повіті діяло 38 церковно-шкільних бібліотек, із них 9 – у місті Полтава (Соборно-Богородицька, Преображенська, Миколаївська, Троїцька чоловіча і жіноча, Знаменська, Покровська в районі Павленок, при Будинку працелюбства, Стрітенська) [4, арк. 103].

За іншими даними, у 1902 році зі Святійшого Синоду у ЦПШ надійшли нові книги у 12 нових бібліотек Полтавської єпархії. Із 39 ЦПШ Полтавській єпархії бібліотеки діяли при 26 школах, і складалися вони з книг, які були вислані зі Єпархіальної училищної ради. При двох школах – Різдвяно-Богородицькій м. Полтави і при Хрестовоздвиженському монастирі діяли власні бібліотеки. При Сампсоніївській ЦПШ на околиці Полтави, Покровській в районі Павленок, Будинку працелюбства, Свято-Троїцькій чоловічій м. Полтави, Лиманській, Байракській, Гожулівській, Введенській Решетилівській, Козло-Ольшанській, Брусилівській і Лукощинській бібліотек взагалі не було [3, арк. 65].

Під час урочистого відкриття Сампсоніївської ЦПШ на Полі Полтавської битви на околиці Полтави для хлопчиків 24 вересня 1889 р. єпископ Іларіон благословив учителів і учнів іконою Христа Спасителя (у срібній ризі). Крім цього він подарував школярам Псалтир великого формату у чудовій оправі [6, с. 668]. Школярі також отримали від єпископа під час відкриття школи книжки та навчальні посібники. Тоді ж учні отримали подарунки і від інших гостей: книжки, брошури, посібники, ікони, ноти, географічні карти, канцелярські приладдя тощо. Частину книжок, столи, книжкову шафу школі подарувало Полтавське єпархіальне училище. Окрім цього, книжки в кількості 257 екземплярів надійшли до школи від Петербурзького Комітету грамотності завдяки клопотанню І. Є. Агапова (полковника головного штабу, який відвідав Полтаву влітку 1888 р. і дізнався про існування школи) [8, с. 710]. Ця вся навчальна література зберігалася в шкільній бібліотеці.

Підводячи підсумки діяльності бібліотек при ЦПШ, варто зазначити, що за рідким виключенням вони не досягли великого успіху.

Книг катастрофічно не вистачало. Причин цьому кілька: конкуренція із земськими школами, негативні відгуки у світській пресі про діяльність ЦПШ, відсутність коштів на купівлю книг, необхідність певної підготовки читачів до читання духовної літератури тощо. Незважаючи на це, бібліотеки ЦПШ все-таки внесли певний вклад в моральне виховання і освіту народу. Зокрема, варто відмітити їх активну рекомендаційну роботу і увагу до кожного читача. Розвиваючись під покровительством ЦПШ, бібліотеки сприяли духовно-моральному вихованню дітей.

У подальшому автор продовжить досліджувати дану тему, зосередившись на таких питаннях, як характеристика учнівського контингенту, аналіз матеріального стану шкіл духовного відомства, а також кадрове їх забезпечення.

Список бібліографічних посилань

1. Гужва Ю. М. Преображенська церква в с. Великий Кобелячок Новосанжарського району Полтавської області. Полтава : Дивосвіт, 2004. 154 с.
2. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. 512. Оп. 1. Спр. 1.
3. ДАПО. Ф. 512. Оп. 1. Спр. 3.
4. ДАПО. Ф. 512. Оп. 1. Спр. 4.
5. Мужская одноклассная церковно-приходская школа при Полтавском Крестовоздвиженском монастыре. *Полтавские Епархиальные Ведомости*. 1894. Часть неофициальная. № 22. С. 935-937.
6. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1909 год. Харьков, 1912. 243 с.
7. Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1887-1888 учебный год. *Полтавские Епархиальные Ведомости*. 1889. № 20. С. 668-687.
8. Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1897-1898 учебный год. *Полтавские Епархиальные Ведомости*. 1899. Часть неофициальная. № 23. С. 710-718.
9. Отчет о состоянии церковно-приходский школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1895-96 учебный год. *Полтавские Епархиальные Ведомости*. 1897. Часть официальная. № 3. С. 48-55.
10. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1915-16 учебный год. *Полтавские Епархиальные Ведомости*. 1917. Часть официальная. № 11. С. 849-859.

11. Пясецкий И. Церковно-приходская школа в селе Великом Кобелячке Кобелякского уезда. Исторический очерк по поводу исполнившегося двадцатипятилетия со дня открытия школы. *Полтавские Епархиальные Ведомости*. – Часть неофициальная. 1901. № 9. С. 421-432.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 127. Оп. 876. Спр. 666.

УДК02(477.53-25) “1917/1921”

Пустовит Т.

**ДО ПИТАННЯ РОЗБУДОВИ БІБЛІОТЕЧНОЇ МЕРЕЖІ
У ПОЛТАВІ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.
(З протоколів допиту архієпископа Костянтина Кротевича)**

Архіви репресивних органів зберігають величезний інформаційний документальний масив про життя і діяльність видатних українських достойників.

Ім'я архієпископа Костянтина Максимовича Кротевича (1872 – після 1930) безумовно заслуговує на увагу дослідників і пошанування нащадків, оскільки він у період першого національного відродження брав саму активну участь у культурно-просвітницькому та духовному житті Полтавщини, створенні Української Автокефальної Православної Церкви, був делегатом I та II Всеукраїнських соборів УАПЦ (1921, 1927), у 1922–1924 – обіймав посаду Архієпископа Полтавського, голови парафіяльної церковної Ради Воскресенської церкви м. Полтаві, служив Архієпископом УАПЦ – Лубенським та Миргородським. Крім того, Кротевич у період української революції 1917–1921 років працював на посаді завідуючого бібліотечною справою при Наробразі, сприяв українізації навчальних закладів.

Зрозуміло, що зі встановленням більшовицької влади о. Костянтин, як відомий діяч церкви і представник товариства «Просвіта» (націоналістичного світогляду), постійно перебував під наглядом репресивних органів: Надзвичайної комісії, ДПУ; неодноразово заарештовувався і перебував на засланні. Система не пробачала і викорінювала тих осіб, хто не засвідчував їй своєї відданості.